

Joanna Wróblewska-Jachna¹

Akademia Techniczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej

ORCID ID: 0000-0002-5795-0176

e-mail: jjachna@ath.bielsko.pl

Pandemia i infodemia. Refleksje nad jakością ekosystemu medialnego podczas pandemii COVID-19

ABSTRAKT

Trwająca od 2020 roku pandemia COVID-19 przyczynia się do wielopłaszczyznowych zmian w systemach społecznych na całym świecie. Wzmacnia wcześniejsze procesy związane z transformacją cyfrową, inicjuje również szereg nowych. Dynamika wirtualizacji życia podczas pandemii wprowadza głębokie przeobrażenia w ekosystemach komunikowania, uwydatnia wzrastające nierówności społeczne i związane z nimi procesy rozwoju “mniejszości kognitywnych”, pogłębia procesy medykalizacji życia. Celem artykułu jest identyfikacja zmian zachodzących w ekosystemach komunikacyjnych oraz wstępna analiza ich społecznych konsekwencji. W artykule wykorzystano wyniki badań własnych zrealizowanych za pomocą wywiadów pogłębionych przeprowadzonych z socjologami, a także obserwację zawartości mediów.

SŁOWA KLUCZOWE: pandemia, infodemia, ekosystem komunikacji publicznej

Wprowadzenie

Pandemia COVID-19 głęboko przeobraża systemy społeczne w każdym z ich rozlicznych wymiarów. Celem artykułu jest identyfikacja oraz wstępna analiza procesów zmian, które zachodzą i charakteryzują się niezwykle dynamiką. Refleksja obejmuje ekosystem komunikacji publicznej z uwzględnieniem obserwowanych od dwóch lat przekształceń.

¹Data złożenia tekstu do Redakcji “MiS”: 06.03.2022 r.; data zatwierdzenia tekstu do druku: 24.06.2022 r.

Uchwycenie kierunków zmian o charakterze systemowym umożliwia pogłębiony wywiad socjologiczny. Proces komunikacji badacza z respondentem jest swoistym „placem budowy wiedzy”. Rejestrowanie doświadczeń i opinii na poziomie metaanalizy dostarcza wiedzy o kategoriach poznawczych uczestników, jest również reprezentacją światów społecznych. Wywiady są zapisem interpretacji podmiotowych, a jednocześnie mają wartość dokumentów osobistych. Taka koncepcja badań mieści się w nurcie metodologii ugruntowanej². W artykule wykorzystano wyniki badań projektu „Rozmowy socjologów podczas pandemii”, którego wyniki zostały opublikowane w pracy pt. „Obraz pandemii COVID-19 w zapisach podmiotowej świadomości”³. Rejestrowane podczas wywiadów zmiany społeczne pozwalają na identyfikację obszarów, w których wywołują procesy głębokich przeobrażeń sposobu organizacji życia społecznego na każdym poziomie. W badaniu uwzględniono wyniki obserwacji zmian w latach 2020 – 2022 w różnych elementach ekosystemu medialnego. Założono, że ekosystem medialny tworzą:

- nadawcy: media publiczne (nadzorowane przez partie polityczne), media prywatne (podlegające grze rynkowej, nadzorowane z poziomu globalnych, krajowych czy też lokalnych właścicieli), media społecznościowe (kontrolowane przez właścicieli platform, administratorów),
- odbiorcy: użytkownicy korzystający z mediów będący jednocześnie twórcami różnorodnych treści,
- infrastruktura techniczna: materialna oraz niematerialna (np. oprogramowanie w postaci algorytmów, komunikatorów, chatbotów).

Ekosystem medialny rozwija się w zakresie kanałów dostępu, różnicowania treści, a także możliwości modelowania zachowań obywateli, przez globalne gry interesów ekonomicznych identyfikowanych jako „konsumenci”⁴. W logice utrzymania lub zdobycia władzy i postrzeganych w kategoriach potencjalnych wyborców, których można formować poprzez odpowiednio przygotowywane i adresowane treści⁵.

² K. Konecki, *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*, Wyd. PWN, Warszawa 2011.

³ J. Wróblewska-Jachna, *Obraz pandemii COVID-19 w zapisach podmiotowej świadomości*, Wyd. Nomos, Kraków 2021.

⁴ Zob. S. Zuboff, *Wiek kapitalizmu inwigilacji. Walka o przyszłość ludzkości na nowej granicy*, tł. Alicja Unterschuetz, Wyd. 1. Zyski S-ka Poznań 2022.

⁵ Zob. N. Chomsky, E. S. Herman, *Manufacturing consent. The political Economy of the Mass Media*, Wyd. PWN Warszawa 2020.

Rola komunikacji w procesach reprodukcji układów aksjonormatywnych

Proces włączenia jednostek do społeczeństwa podczas socjalizacji wiąże się z przyjmowaniem perspektyw konstruowanych przez konkretne grupy i środowiska. Poczucie ładu społecznego kształtuje uniwersum symboliczne wytwarzane i reprodukowane m.in. w działaniach komunikacyjnych⁶. Zakorzenie w świecie społecznym jest ściśle związane z zasobami kapitału relacyjnego dostępnego jednostkom. System społeczny wytwarzają jednostki legitymizujące dostępne wzorce działań poprzez codziennie powtarzane czynności wynikające z pełnionych ról społecznych, czy też obowiązującego układu aksjonormatywnego. Uprawomocnienie zastanej rzeczywistości dzieje się w konwersacjach ludzi, wymieniających się treściami związanymi z religią, moralnością, prawem, obyczajami, tradycjami kulturowymi⁷.

Podstawą konstrukcji światów społecznych jest spotkanie i dialog, samoorganizowanie dzieje się w procesie nadawania znaczeń. Na bazie procesów komunikacji wyrastają idee, które podlegają afirmatywnym rozwinięciom lub budowaniem wobec nich opozycji innych znaczeń nadawanych obserwowanej materii. Idee stanowią tworzywo procesu instytucjonalizacji określonych norm, a także praktyk działania. Świat społeczny scala zaufanie odbiorców wobec instytucji, jak również wobec przekazywanych treści.

Jak zauważa Piotr Sztompka, kulturę można podzielić na: poznawczą, moralną i estetyczną. Wartością naczelną dla kultury poznawczej jest prawda. Racjonalne myślenie wynika z afirmacji prawdy, a także apoteozy rozumu, oraz wymogu przemyślanego formułowania wszelkich stwierdzeń, odpowiedzialności za słowo. Pomiędzy przyjmowanymi poglądami i przekonaniem a faktycznym stanem rzeczy winna występować wzajemna spójność. W systemach demokratycznych i społeczeństwie obywatelskim zapoznanie się z różnymi punktami widzenia i dotarcie do "obiektywnego" stanu rzeczy winny zapewniać pluralistyczne media⁸. Poszukiwanie prawdy w społeczeństwach obywatelskich jest wartością kulturową. Jak zauważa Leszek Kołakowski należy ją rozważać funkcjonalnie w znaczeniach: pragmatycznym, technologicznym, kulturowym i cywilizacyjnym. Uwydatnia on także społeczną rolę prawdomówności, która umożliwia życie w zbiorowości, zakłada dbanie o dobrobyt drugiego człowieka oraz środowiskowe przestrzeganie ustalonych zasad. Prawda wpajana jako wartość najwyższa od najmłodszych lat

⁶ J. Habermas, *Obywatelstwo a tożsamość narodowa. Rozważania nad przyszłością Europy*, Warszawa, Wyd. IFIS PAN 1993, przeł. B. Markiewicz.

⁷ W. Świątkiewicz, *Legitymizacja. Zagadnienia podstawowe*, [w:] *Społeczny świat i jego legitymizacje*, W. Świątkiewicz (red.), Uniwersytet Śląski, Katowice 1993, s. 7-11.

⁸ P. Sztompka, *O pojęciu kultury raz jeszcze*, „Studia Socjologiczne”, nr 1/2019 (232), s. 7-23.

definiuje nasze społeczeństwo, wprowadza wartość autoteliczną, jaką staje się zaufanie⁹.

Pokoleniowa reprodukcja światów społecznych wymaga stabilnej infrastruktury instytucjonalnej podtrzymującej konkretny porządek, niezbędne w tym procesie jest budowanie zobiektywizowanej wiedzy o rzeczywistości. Jednym z jej elementów jest ekosystem komunikacyjny, w ramach którego instytucje publiczne przekazują i wymieniają informacje sprzyjające podtrzymywaniu więzi społecznych¹⁰. Komunikowanie, co do treści oraz stosowanej formy przekazu, może prowadzić także do dezintegracji społecznej, niestabilność komunikacji publicznej pociąga za sobą rozpad całego systemu społecznego. Naruszenie form kulturowych związanych z komunikowaniem otwiera drogę do rekompozycji struktur społecznych, między działaniami a procesami komunikacji istnieją nierozzerwalne związki przyczynowo-skutkowe. Przerwanie reprodukcji układu aksjonormatywnego otwiera drogę społecznym innowacjom, a momentem takiego przerwania jest globalny stan pandemii.

Wpływ pandemii COVID-19 na legitymizację porządku społecznego

Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) w dniu 11 marca 2020 roku ogłosiła stan pandemii z powodu globalnego zagrożenia chorobą COVID-19 wywołaną wirusem SARS-CoV-2. W Polsce stan epidemii został ogłoszony podczas konferencji prasowej Premiera Mateusza Morawieckiego oraz Ministra Zdrowia Łukasza Szumowskiego w dniu 20 marca 2020 roku. Następnego dnia na mocy rozporządzenia¹¹ wprowadzono narodową kwarantannę, zamknięto systemy edukacji i nauki, ograniczono działalność związaną ze sportem, kulturą i rozrywką. Zatrzymano życie społeczne, pojawił się szereg, niezrozumiałych dla obywateli zakazów, na przykład zakaz wstępu do lasów.

Podczas pierwszej fali pandemii COVID-19 autorka artykułu zrealizowała projekt badawczy pt. "Rozmowy socjologów w czasach pandemii". Celem projektu była realizacja wywiadów pogłębionych z doświadczonymi badaczami życia społecznego na temat zmian zachodzących w społeczeństwie. Do udziału w badaniu zostali zaproszeni samodzielni pracownicy nauki posiadający biograficzne doświadczenie transformacji społeczno-ustrojowej reprezentujący następujące subdyscypliny socjologii: socjologia medycyny, socjologia kultury,

⁹ L. Kołakowski, *Pochwała niekonsekwencji t. 2*, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1989.

¹⁰ B. Dobek-Ostrowska R. Wiszniowski, *Teoria komunikowania publicznego i politycznego*, Wyd. ASTRUM, Wrocław 2001, s. 18.

¹¹ Dz. U. poz. 491 z późn. zm., rozporządzenie dostępne jest pod adresem: <http://dziennikustaw.gov.pl/D2020000049101.pdf>. (dostęp 21.11.2021 r.).

socjologia miasta, socjologia rozwoju lokalnego i regionalnego. W pierwszej części badania wzięło udział siedmiu respondentów. Teksty wywiadów powstałe podczas pandemii COVID-19 są zakorzenione w lokalnych światach społecznych, reprezentują systemy, w których ramach zostały wytworzone. Można je rozpatrywać w kategoriach interaktywnej analizy, wychodzącej poza monologiczny opis struktur i zmian. Mają wartość dokumentu utworzonego w konkretnym miejscu i czasie w wyniku procesu komunikowania się oraz uzgadniania znaczeń. Przedstawione perspektywy nie dają pełnego obrazu rzeczywistości społecznej, są wybranymi ilustracjami kategorii poznawczych badaczy zaangażowanych w projekt. Wiedza wytwarzana przez językową (znaczeniową) interakcję, dyskurs, jego struktura i efekty stanowią samoistny przedmiot zainteresowania, analiza ich treści natomiast koncentruje się na narracjach będących elementem negocjowania znaczenia świata. Rozumienie rzeczywistości dokonuje się przez ekspresję życiowych doświadczeń, które mogą zostać zinstytucjonalizowane w formach kulturalno-kognitywnych. Rozmówcy świadomie uczestniczyli w procesie dokumentowania zdarzeń, uzgadniania interpretacji, dokonując rewizji treści za pomocą autoryzacji. Autokorekta jest wynikiem refleksyjności obserwatorów, a zarazem legitymizacją znaczeń nadanych wydarzeniom.

Jaki obraz pandemii wyłania się z wywiadów? W marcu i w kwietniu 2020 roku pandemia była obecna w komunikacji masowej jako rzeczywiste zagrożenie, publiczne przestrzenie opustoszały, życie społeczne zamarło. W okresie wakacyjnym nastąpiła zasadnicza zmiana w sposobach komunikowania, a tym samym zmieniła się percepcja społeczna trwających zmian. Pandemia sprawiała wrażenie pożywki medialnej, a nie realnego problemu. W lipcu zostały przeprowadzone przesunięte z 10 maja wybory prezydenckie. W czerwcu odbywały się otwarte wiece wyborcze, kandydaci na urząd prezydenta spotykali się z elektoratem, rezygnując z pandemicznych zabezpieczeń: maseczek, rękawiczek i dystansu społecznego. Z czasem w przestrzeni publicznej pojawiły się grupy lekceważące, a nawet wątpiące w pandemię. Zakwestionowano m.in. obowiązek noszenia maseczek – dowodząco, że jest on ograniczaniem swobód obywatelskich. Wakacje upłynęły w przekonaniu, że pandemia zmierza ku końcowi. We wrześniu dzieci i młodzież wróciły do placówek opiekuńczo-wychowawczych, przywrócono naukę w szkołach przy zachowaniu reżimu sanitarnego. Wprowadzono powszechny obowiązek noszenia maseczek, dezynfekowania rąk oraz powierzchni używanych wspólnie przez uczniów. Wybiórcza kontrola zachowań poprzez restrykcje sanitarne, niespójne komunikaty na temat pandemii budziły dysonans poznawczy wzmacniany przez media. W Europie, Stanach Zjednoczonych, a także w Polsce zaczęły się masowe protesty grup uznających pandemię za socjotechniczny zabieg mający na celu ograniczenie praw obywatelskich.

Jesienią 2020 roku, w opinii Bohdana Jałowickiego, nastąpiła dekonstrukcja ekosystemu komunikacji publicznej:

„Chaos pogłębiają też politycy. W Polsce np. w początkach epidemii minister zdrowia, lekarz kardiolog, wyśmiewał noszenie maseczek ochronnych, twierdząc, że są nieskuteczne, a po jakimś czasie nakazał ich stosowanie, zaś premier oświadczył, że w lecie wirus jest niegroźny i nie ma się czego bać. Ten szum informacyjny powoduje, że słabnie obawa przed zakażeniem, słabną odruchy obronne i obywatele przestają reagować na zalecenia władz. Wiele osób śledzących statystyki zakażeń wie, że w Polsce liczba zakażonych (55 tys.) na liczbę mieszkańców kraju to ułamek procenta (0,0015). Większość nie zna nikogo, kto zetknąłby się z wirusem. To wszystko oczywiście wpływa na społeczny odbiór epidemii, która przestaje być realnym problemem, a staje się jedną z głównych pożywek mediów, a szczególnie telewizji informacyjnych poświęcających temu zjawisku znaczną część czasu antenowego”¹².

Po roku od ogłoszenia pandemii ekosystem komunikacji publicznej przybrał model nazwany przez Ralpa Keyesa „kulturą postprawdy”¹³. Nastąpiła delegitymizacja ładu społecznego konstruowanego w paradygmacie funkcjonowania publicznych kanałów informacyjnych zorientowanych na przekazywanie wiadomości poddanych wcześniej weryfikacji. W kulturze postprawdy informacje są traktowane jako narzędzie zarządzania społecznymi emocjami, interpretacja oraz funkcja pełnią rolę nadrzędną wobec usytuowanego niżej kryterium zgodności z rzeczywistością. W odróżnieniu od wcześniej stosowanych narzędzi propagandowych chaos informacyjny ma charakter masowy, obejmuje wszystkie szczeble: publicznych i prywatnych nadawców, dziennikarzy obywatelskich oraz użytkowników działających w mediach społecznościowych. Bohdan Jałowicki postrzegał te procesy w następujący sposób:

„Epidemię można analizować na dwóch płaszczyznach: medyczno-społecznej i politycznej. Pierwszą z nich socjolog odbiera jako laik, może jednak ją ocenić na podstawie tego, czego dowiaduje się od osób przedstawianych w mediach jako eksperci. Informacje pochodzące z tego źródła są chaotyczne i sprzeczne. Dowiadujemy się, że pochodzenie wirusa jest nieznanne, jego zaraźliwość duża, ale nie wiadomo, czy zakażają ludzie chorzy, czy także zarażeni bez objawów; słyszymy, że narażeni są szczególnie ludzie starsi, ale młodzi i dzieci też; nie wiadomo, dlaczego liczba zarażonych w stosunku do liczby mieszkańców tak bardzo różni się między krajami i regionami jednego kraju. Testy dają często sprzeczne wyniki. Niejednoznaczne są informacje na temat zakażonych miejsc – jedni eksperci twierdzą, że wirus na przedmiotach: drewnie, papierze, klamkach itd. utrzymuje się kilka godzin, a inni – że kilkanaście. Nie wiadomo, kto naprawdę jest ekspertem, ponieważ media zapraszają do komentowania epidemii oprócz specjalistów od chorób zakaźnych – kardiologów, lekarzy rodzinnych, a także urzędników niebędących lekarzami”¹⁴.

¹² J. Wróblewska-Jachna, *Obraz pandemii COVID-19 w zapisach podmiotowej świadomości*, Wyd. Nomos, Kraków 2021.

¹³ R. Keyes, *Czas postprawdy. Nieszczerość i oszustwa w codziennym życiu*, przeł. Paweł Tomanek, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2017.

¹⁴ J. Wróblewska-Jachna, *Obraz pandemii ...*, op.cit., s. 94.

Oficjalne komunikaty administracji rządowej i samorządowej, a także powołanych do walki z pandemią instytucji charakteryzował brak logiki, były nieracjonalne, wewnętrznie sprzeczne. Pojawiły się liczne napięcia społeczne wynikające z niemożności tworzenia uniwersum symbolicznego na podstawie treści komunikatów, narastających trudności z weryfikacją narracji medialnych. Stosowane wcześniej narzędzia krytycznej analizy tekstów, a także wypowiedzi werbalnych utraciły swoją przydatność. Upubliczniane w ekosystemach komunikacyjnych diagnozy sytuacji i strategie postępowania nie umożliwiały odbiorcom zaspokojenia potrzeby posiadania dostępu do wiarygodnych informacji publicznych. Chaos informacyjny doprowadził do wyeliminowania jawności życia społecznego w różnych jego obszarach. Tabloidyżacja właściwa dla kultury masowej stała się jednym z akceptowalnych elementów komunikacji publicznej delegitymizując oczekiwania i ewentualne roszczenia środowisk zorientowanych na tworzenie kultury zaufania. System komunikacyjny otworzył się w równym stopniu na fakty i „fejki”, naruszył kapitał społeczno-kulturowy ukształtowany w Polsce od lat 90. w procesach właściwych demokracji deliberacyjnej.

Infodemia - poszukiwanie prawdy w czasach zarazy

Rozwój mediów społecznościowych wiąże się z pogłębiającymi się problemami dezinformacji. Tak szybko, jak rozprzestrzeniają się zgodne z faktami informacje, tak samo szybko rozprzestrzeniają się informacje nieprawdziwe. Obecny etap rozwoju mediów wywołuje przesylenie wiadomościami, problem z dostępem do informacji, został zastąpiony przez poznawcze ograniczenia odbiorców, trudności z ustaleniem: jaka jest prawda o rzeczywistości. Poznawcze ograniczenia nie są związane z kondycją jednostek rozumianą jako zdolność do adaptacji wobec świata społecznego wzmocnianą przez poziom wykształcenia jednostkowego. Są determinowane przez położenie geopolityczne konkretnego kraju, jakość i model przyjętego ekosystemu komunikacyjnego. Limitowanie dostępu do informacji (charakterystyczne dla autorytarnych ustrojów) tworzy światy alternatywne, w których narzucanie interpretacji zdarzeniom i faktom jest elementem niezbędnym dla utrzymania władzy. Kontrola władzy obejmuje swoim zasięgiem nie tylko nadawców publicznych, ale także media społecznościowe. Grupy społeczne o niskim statusie majątkowym, powiązanim z niskim poziomem edukacji są szczególnie narażone na bezkrytyczny odbiór nieprawdziwych treści.

Niespójności w systemach komunikowania doświadczane podczas pandemii, związane z liczbą zakażonych, oceną efektywności podejmowanych działań, skalą zagrożenia i towarzysząca temu niemożność zweryfikowania podawanych informacji wprowadziły niepewność poznawczą (również w grupach osób

wykształconych). W sferze komunikacji publicznej pojawiła się infomedia, na którą składają się działania świadome - dezinformacja, jak również nieświadome powielanie fałszywych informacji (fake, deep-fake). Zjawisko to ma charakter globalny, skala infodemii w istotny sposób naruszyła zaufanie do instytucji społecznych. Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) w 2020 roku zdefiniowała ją następująco:

(...) infodemia to nadmierna ilość informacji na temat jakiegoś problemu, utrudniająca znalezienie rozwiązania. Może powodować wprowadzanie w błąd, dezinformację i powstawanie pogłosek podczas stanu zagrożenia zdrowia. Infodemia może utrudniać skuteczną reakcję w zakresie zdrowia publicznego i wywoływać dezorientację i brak zaufania wśród obywateli¹⁵.

Jak zauważa Marco Marsili, podczas pandemii w wielu krajach doszło do scentralizowania komunikacji publicznej, a także ograniczenia wolności debaty. W krajach o ugruntowanej demokracji, w imię bezpieczeństwa obywateli wprowadzono istotne ograniczenia związane z publicznymi debatami na temat zasadności limitowania wolności obywatelskich mieszkańców m.in. Unii Europejskiej. Sprzeczne ze sobą komunikaty publiczne przyczyniły się istotnie do rozwoju licznych teorii spiskowych, fałszywych doniesień na temat lekarstw, szczepionek, konsekwencji stosowanych restrykcji. W celu zapobiegania panice, a także eliminowania nieprawdziwych informacji w różnych ekosystemach komunikacyjnych pojawiły się formy cenzury. Podjęte przez wiele rządów działania mające na celu ograniczenie infodemii okazały się niewspółmierne do skali zagrożenia, w praktyce w imię zapewnienia bezpieczeństwa publicznego ograniczono kontrolę obywateli nad decyzjami podejmowanymi autorytarnie przez władze. Pojawiły się cykle debat prowadzonych przez Organizację Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie związanych z przestrzeganiem prawa obywateli do informacji, a obowiązkową weryfikacją treści przed podaniem ich do publicznej wiadomości¹⁶.

Rozchwianie ekosystemu komunikacji sprzyja powstawaniu „mniejszości kognitywnych”. Andrzej Kasperek charakteryzuje je w następujący sposób:

Mniejszości kognitywne definiują w szczególny sposób rzeczywistość, w opozycji do – powiedzmy – mainstreamowych definicji. To na swój sposób Don Kichoci, dzielnie trwający na przekór dominującym wokół definicjom rzeczywistości. Może to być grupa wierząca w rychłe zakończenie losów doczesnego świata, może to być grupa ludzi z uporem poszukująca śladów obecności przedstawicieli obcych cywilizacji na naszej planecie. Część tzw. nowych ruchów religijnych będzie się tutaj mieścić, ale też i środowiska, które za Colinem Campbellem określić można mianem *cultic milieu*, środowiska głoszące posiadanie wiedzy tajemnej, która z perspektywy instytucji naukowych

¹⁵ 20200305-sitrep-45-covid-19.pdf (who.int) (dostęp 20.01.2022 r.).

¹⁶ M.Marsili, *COVID-19Infodemic: fake news, real censorship Information and freedom of expression in time of Coronavirus*, Europea 10, Aracne, Roma, Italy, pp 147-170, *COVID-19Infodemic: Fake News, Real Censorship. Information and Freedom of Expression in Time of Coronavirus* | Zenodo (dostęp, 05.09.2021 r.).

czy religijnych jest traktowana jako wiedza odrzucona. Mniejszości kognitywne mogą mieć więc także charakter paranaukowy, ale i wyrastać na podłożu ruchu ekologicznego czy „sekty” politycznej¹⁷.

Podczas dwóch lat trwania pandemii ukonstytuowało się wiele grup kwestionujących zasadność obostrzeń sanitarnych, potrzebę szczepień, a nawet sam fakt istnienia pandemii. Przedstawiciele grup podważających pandemię z czasem zaczęli działania integrujące środowiska przekonane o posiadaniu „prawdziwej wiedzy” o rzeczywistości społecznej. Jednym z interesujących badawczo przykładów takich inicjatyw jest grupa identyfikująca się pod nazwą „Stolik Wolności¹⁸” organizująca protesty, konferencje, publikacje w celu zdelegitimowania polityki zwalczania pandemii.

Deorientacja poznawcza prowadzi do nasilania stanów niepokoju, brak dostępu do informacji, której można zaufać paraliżuje jednostki. Mają one trudności z podejmowaniem decyzji, rozumieniem sytuacji, a tym samym adaptacją wobec świata zewnętrznego. Sfera komunikacji publicznej nasycona interpretacjami faktów wzbudza u wielu odbiorców poczucie bycia manipulowanymi przez nadawców¹⁹.

Zmiany struktur wzmacniane i inicjowane pandemią

Pandemia przyspieszyła rozwój kultury „postprawdy”, wzmocniła także obserwowane wcześniej trendy takie jak: rozwój biopolityki, a także cyfrową transformację szczególnie scharakteryzowaną w pracach m.in. Renaty Włoch i Katarzyny Śledziewskiej²⁰. W wielu krajach, również w Polsce, zainicjowała przekształcenia uniwersum symbolicznego, zmiany tożsamości jednostkowej i zbiorowej, modele komunikowania o rzeczywistości społecznej. Naruszenie układu aksjonormatywnego w strukturze społecznej, a także na poziomie jednostkowym wywołało liczne napięcia. Identyfikację czynników oraz obszarów zmian zawiera Tabela 1.

¹⁷ J. Wróblewska-Jachna, *Obraz pandemii ...*, op.cit., s. 92.

¹⁸ *Stolik wolności, bierzemy sprawy w swoje ręce - Nie ma się czego bać!* (stolikwolnosci.pl) (dostęp 10.09.2021 r.).

¹⁹ M. Rembierz, *Revaluations of the times of pandemics. On the interference of the pandemic in the world of human values*, *Transformacje/Transformations* 3 (110) 2021, pp. 134–146.

²⁰ Zob.: J. Domaradzki, *Spoleczne konsekwencje genetyki. Reprezentacje biotechnologii w polskim czasopiśmiennictwie opiniotwórczym*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2017. Prace wydawane przez Digital Economy Lab www.delab.uw.edu.pl m.in. Katarzyna Śledziewska, Renata Włoch, *Gospodarka cyfrowa. Jak nowe technologie zmieniają świat*, Wyd. UW, wyd. 1. Warszawa 2020.

Tabela 1. Zmiany społeczne zachodzące podczas pandemii COVID-19.

Obszary zmian	Strukturalne napięcia	
biopolityka	wolność	bezpieczeństwo
deinstytucjonalizacja układu aksjonormatywnego	antynomia	anomia
transgresja jako kompetencja adaptacyjna	kontrola społeczna	determinizm struktur
instytucjonalizacja niepewności	Wartości autoekspresyjne (<i>self-expression values</i>), indywidualizm	wartości nastawione na przetrwanie (<i>survival values</i>), kolektywizm
kultura postprawdy, logosfera chaosu	fakty	interpretacje
państwo garnizonowe, militaryzacja społeczeństwa	obywatelska autonomia	autorytet kolektywu
biotechnosfera, system techno-ludzki	tożsamość cielesna	tożsamość wirtualna
desakralizacja religii, sakralizacja codzienności	doświadczenia wspólnotowe	doświadczenia osobiste
systemy komunikowania o rzeczywistości	intersubiektywne porozumienie – logika	wewnętrzne przeżycie – ekspresja

Źródło: Opracowanie własne.

Dynamika zmian ma charakter traumatyzujący całe grupy społeczne, dostrzegalna jest instytucjonalizacja globalnego społeczeństwa przyjmującego kształt kolektywu techno-ludzkiego. Uwidacznia się ponadpaństwowy poziom struktur regulujących życie społeczne, ekonomiczne i polityczne. Poziom ten, który można nazwać poziomem „mega”, składa się z „dynamicznych pól społecznych”. Jak trafnie wskazywał Kazimierz Krzysztofek, złożoność systemów globalnego poziomu wydaje się chaotyczna, jednak wiele strukturalnych napięć pełni funkcję

osi stabilizujących poszczególne pola społeczne²¹. Nadal niejasna jest w tym procesie rola prywatnych podmiotów, państw, instytucji o międzynarodowym zasięgu. Pytania o zasady kontroli społeczeństw, przechowywania i udostępniania danych użytkowników, magazynowania generowanych danych, praw dostępu do wiedzy o stosowanych w sieci zabiegach socjotechnicznych pozostają bez precyzyjnych odpowiedzi.

Niepewność i nieprzewidywalność co do natury zjawisk wspiera proces instytucjonalizowania zmilitaryzowanych struktur państwowych. Jadwiga Staniszkis przewidywała odrodzenie się hierarchicznych struktur władzy w państwach narodowych oraz swoiste „zwijanie się” globalizacji na skutek globalnego kryzysu z 2008 roku. Zakładała także, że kraje stowarzyszone w Unii Europejskiej przestaną radzić sobie ze złożonością, a logika wielowartościowa i zasada równoległości systemów wartości nie będą mieć zastosowania w sytuacji długotrwałego kryzysu. Wzmocnienie świata zachodniego, jej zdaniem, wymagało budowy „państwa garnizonowego”. Struktury ukrytej za instytucjami cywilnymi, operującej horyzontem czasowym decyzji odmiennym od cykli wyborczych charakterystycznych dla demokracji. Państwa zostałyby w ten sposób „uwolnione” od ograniczeń transparentnego zarządzania. Kryzysowa wersja państwa garnizonowego, z osią rozwoju wyznaczoną przez technologie podwójnego zastosowania (cywilnego i wojskowego), wymaga jakiejś formy racjonalizacji, np. konfliktu w sferze międzynarodowej, choćby rytualnego. To pociągałoby za sobą rezygnację wysoko rozwiniętych krajów z zaangażowania w realne działania redukcji biedy w ramach istniejącego zagrożenia, tj. wśród państw wchodzących w skład tzw. łuku niestabilności. Badaczka przewidywała wówczas, że w perspektywie kolejnych dekad głównym zadaniem dla społeczeństwa obywatelskiego będzie walka z geopolityczną hipokryzją, z towarzyszącą mu nieprzejrzystą strukturą nakładów publicznych, z zaprogramowaną pauperyzacją, stanowiącą, zdaniem dysponentów, cenę za utrzymanie technologicznej przewagi Zachodu. Cywilne państwo kryzysowe z kolei postawi przed społeczeństwem obywatelskim wymóg obrony demokracji i jawności, uświadamiając pojawienie się objawów „ucieczki od wolności”. Konflikty w takim modelu stają się elementem pejzażu społecznego, wspierają funkcjonowanie systemu i przekształcają go jednocześnie:

Badania nad przeszłymi rewolucjami uczą, że przychodzą one same: najpierw jest bowiem – dyskretna blokada płynnego reprodukcji się systemu i/lub – radykalnie nowe wyzwania rozwojowe i dochodzi do złamania równowagi. A – potem – pojawiają się „rewolucjoniści”, dostrzegający w owym załamaniu szansę²².

²¹ K. Krzysztofek, *Zmiana permanentna? Refleksje o zmianie społecznej w epoce technologii cyfrowych*, „Studia Socjologiczne” 4/2012 (207), s. 7-40.

²² J. Staniszkis, *Antropologia władzy. Między traktatem lizbońskim a kryzysem*, Wydawnictwo Prószyński Media, Warszawa 2009, s. 181.

Lektura eseju J. Staniszkis połączona z obserwacją rzeczywistości inspirowane do pogłębionych studiów nad strategiami pandemicznymi realizowanymi w różnych systemach społecznych. Skłania również do badania modeli instytucjonalizacji „nowej normalności”. Interesującym obszarem obserwacji jest również szybka, finansowana przez środki własne obywateli, wirtualizacja życia społecznego, gospodarczego i politycznego.

Nowoczesne technologie informacyjne dostarczają nowych narzędzi organizacji struktur władzy – część badaczy stosuje termin „algokracja” w celu podkreślenia, że władza jest sprawowana nie dzięki procesom demokratyzacji opartym na rozpraszaniu władzy między aktorami społecznymi, ale poprzez algorytmy²³. Władzę sprawują ich twórcy i dystrybutorzy, których zadaniem jest organizacja procesów społecznych w celu uzyskania pożądanego stanu końcowego. Media społecznościowe umożliwiają zarządzanie zachowaniami, a także stanami emocjonalnymi populacji²⁴. Takie modele sprawowania władzy nie uwzględniają procesu społecznej legitymizacji władzy w działaniach komunikacyjnych.

Morfogeneza nowego ładu

Po dwóch latach trwania pandemii społeczeństwo obywatelskie rozumiane jako infrastruktura organizacji uzupełniających administrację publiczną kształtuje się w formach właściwych „mniejszościom kognitywnym”. Powstają kolektywy myślowe organizowane wokół narracji konstruowanych przez środowiska negujące wiedzę naukową i treści komunikatów publicznych. Rozwijają się one dzięki mediom społecznościowym i komunikatorom. Są to jednostki, organizacje i grupy nieformalne kwestionujące decyzje administracyjne, a także akty prawne regulujące zasady życia zbiorowego podczas pandemii. Dostarczają narracji, które w sposób przystępny dla szerokiego grona odbiorców uzasadniają doświadczaną przez wszystkich deinstytucjonalizację dotychczasowego porządku. Bilans strat i kosztów odczuwane na poziomie jednostkowym jest legitymizowane kategorią „dobra kolektywu”.

Podczas pandemii ulegają instytucjonalizacji narzędzia biopolityki umożliwiające ograniczanie praw obywatelskich w zakresie poruszania się, swobody prowadzenia działalności gospodarczej, gwarancji równego dostępu do edukacji, usług ochrony zdrowia, ochrony danych osobowych, ochrony informacji o stanie zdrowia. Prawa jednostkowe zostały poddane ograniczeniom na podstawie arbitralnych decyzji instytucji administracji publicznej.

²³ P. Rożyński, *Krzysztof Rybiński: Demokracja zanika i zastępuje ją algokracja*, Rzeczpospolita.pl, 19 stycznia 2020, dostępny w: <https://cyfrowa.rp.pl/opinie/43383-krzysztof-rybinski-demokracja-zanika-i-zastepuje-ja-algokracja> (20.11.2020).

²⁴ B. Łódzki, *Rola big data w kampaniach wyborczych*, „Media, Kultura, Komunikacja Społeczna” 2019, nr 15(2), s. 41–52.

Następuje zmiana modelu organizacji państwa, zniesienie zasad ciągłości norm regulujących porządek prawny, wdrożenie logiki arbitralności przepisów, legitymizacja zasady tymczasowości. Kultura prawna instytucjonalizuje niepewność przez niespodziewane zmiany przepisów, zmiany *ad hoc*, kwestionowanie i podważanie zasadności decyzji wydawanych przez poszczególne instytucje. Normą staje się podważanie przez ustawodawcę, w krótkich odstępach czasowych, własnych aktów prawnych.

Postępuje transformacja systemów gospodarczych, do grona największych beneficjentów czasu pandemii zaliczają się przedsiębiorstwa związane z produkcją i handlem środkami ochrony osobistej, sektor e-commerce, firmy produkujące sprzęt komputerowy i oprogramowanie umożliwiające zdalną naukę i pracę. Na poziomie globalnym do tego grona należą instytuty badawczo-rozwojowe zaangażowane w opracowywanie szczepionek oraz medykamentów ograniczających negatywne skutki pandemii. Pośrednimi beneficjentami zmian są liderzy kreujący „mniejszości kognitywne”, a także zwolennicy innowacji społecznych w zakresie rekonfiguracji istniejącego układu aksjonormatywnego.

Obserwowany od dekady proces przekształceń kapitału społeczno-kulturowego Polski znacznie przyspieszył podczas pandemii, polaryzacja i utrata wewnętrznej integracji nałożyła się na stan o charakterze anomicznym. Istotne znaczenie mają konflikty doktrynalne ujawnione podczas pandemii wewnątrz Kościoła katolickiego, które będą powodowały głębokie przeobrażenia życia religijnego Polaków. Rozpoczęty został proces głośnej artykulacji oczekiwań społecznych dotyczących zmiany roli Kościoła katolickiego w życiu publicznym, domaganie się nowych regulacji prawnych związanych z prawami reprodukcyjnymi kobiet, modelami życia rodzinnego, a także relacjami między państwem a związkami wyznaniowymi. Nierozstrzygalne konflikty związane ze sferą obyczajowości, aktami regulującymi strukturę społeczną, w tym kwestie prowadzonych polityk migracyjnych, będą osiami integracji w rozmaitych polach społecznych.

Pandemia determinuje wyłanianie się nowego ładu społecznego, którego podstawami są: dystans przestrzenny, sterylność, czystość, lęk społeczny rozumiany jako zinternalizowany brak zaufania do innych, samodyscyplina, utrata jednostkowej podmiotowości. Otwarcie nadawców publicznych na przekazywanie nieprawdziwych informacji, narzucanie interpretacji, modelowanie zachowań obywateli, legitymizacja narracji „mniejszości kognitywnych” są zasadniczą zmianą jakości ekosystemu komunikowania dostrzeganą przez badaczy biorących udział w projekcie „Rozmowy socjologów podczas pandemii”. Proces ten zachodzi na poziomie globalnym, dotyczy różnych populacji na każdym poziomie – od małych wspólnot: rodziny, grup zawodowych, pracowników, przez kraje, regiony i państwa. Pandemia jest doświadczeniem uniwersalnym obok katastrofy klimatycznej wpływa na konstruowanie wspólnoty zagrożonych wyginięciem mieszkańców Ziemi. Wspólnoty przerażonych, załęknionych, destabilizowanych

emocjonalnie obywateli, społeczeństwo integrowane za pomocą lęku. Dodatkowym elementem współwystępującym w debatach kwestionujących dotychczasowy ład aksjonormatywny są prawa grup traktowanych jako uprzywilejowane w systemach opartych na nierównej dystrybucji szeroko rozumianych dóbr.

Cyfryzacja procesów komunikacji prowadzi do zmiany roli i znaczenia mediów we współczesnym świecie. Obserwacja działalności aktorów społecznych organizujących system komunikacji skłania do postawienia pytań o prawdę i jej rozumienie we współczesnym społeczeństwie. Dostęp do faktów i informacji jest znacznie utrudniony dla większości obywateli, łatwo dostępne są narracje magiczne, informacje nieprawdziwe, materiały propagandowe. Postępująca wirtualizacja procesów społeczno-gospodarczych nie podlega w sytuacji pandemii debacie publicznej. Bez należytej dyskusji pozostają pytania o konsekwencje, jakie ponoszą ludzie w kontakcie z narzucającymi im określone zachowania algorytmami. Odbiorca rozmaitych tekstów i komunikatów obcuje z artefaktami tworzonymi zarówno przez ludzi jak i maszyny. Rodzi się wiele kwestii wymagających pogłębionych studiów m.in. w jaki sposób odbiorcy reagują na komunikaty i teksty powstałe dzięki specjalistycznym programom? Czy są oni w stanie dokonać rozróżnienia między tekstem pisanym przez człowieka i takim, który powstał przy użyciu programu komputerowego? Jakie nowe wzorce budowania relacji społecznych kształtują się pod wpływem komunikatorów internetowych? Powyższe pytania są tworzywem do dalszych pogłębionych studiów nad zmianami ekosystemu informacji publicznej doświadczanymi przez społeczeństwa podczas pandemii COVID-19.

Zakończenie

W latach 2020 – 2022 w ekosystemie medialnym pojawiły się aktywne grupy „mniejszości kognitywnych” rozumianych jako środowiska konstruujące i upowszechniające narracje pozostające w opozycji do informacji generowanych przez głównych nadawców publicznych i prywatnych. Sytuacja ta doprowadziła do infodemii – zjawiska prowadzącego do dezintegracji systemu komunikacji, a tym samym naruszenia podstaw budowania wspólnot ludzkich. Charakterystyka owych mniejszości daje się zoperacjonalizować w kilku kategoriach. Pierwsza wiąże się z negacją informacji dostarczanych przez ośrodki decyzyjne, polityków, przedstawicieli korporacji globalnych. Jest wskaźnikiem malejącego zaufania wobec osób publicznych i instytucji budujących przedpandemiczny ład społeczny. Druga kategoria to produkcja narracji redukujących złożoność światów społecznych, upowszechniane są modele eksplanacyjne pobudzające emocjonalnie odbiorcę. W przestrzeni komunikacyjnej zarządzanej przez

nadawców publicznych pełnoprawną rolę obok ekspertów zajmują grupy zawodowe zorientowane na przepowiadanie przyszłości na podstawie doświadczeń religijnych, uprawiania magii czy też kontaktów z obcymi cywilizacjami. Trzecia kategoria to kontrolowany chaos, pragmatyka zysku ekonomicznego i konstruowanie kapitału wyborczego, które są wskaźnikiem malejącej roli integracji systemu społecznego przez nadawców publicznych. Beneficjentami swoistej systemowej anarchii stały się globalne korporacje, korzystające z energii motywacyjnej zarówno członków mniejszości kognitywnych, jak i dziennikarzy, organizacji społecznych i obywateli starających się zrozumieć i wyjaśnić rzeczywistość. Jakościowa zmiana ekosystemu osłabia demokrację deliberacyjną w modelu tworzonym w XX wieku.

Jak wynika z obserwowanych przekształceń, sfera komunikacji publicznej stała się podczas pandemii elementem głębokiej transformacji społeczno-ustrojowej. Do jakiego systemu zmierza społeczeństwo? Nie sposób scharakteryzować systemu społecznego na etapie jego kształtowania, jednak można wnioskować o jego kształcenie na podstawie instytucjonalizowanych, a następnie legitymizowanych elementów. Jak wynika z coraz liczniejszych badań cechą nowego systemu jest głębsza wirtualizacja procesów społecznych związanych ze sposobami gospodarowania zasobami, produkcją, redystrybucją zasobów. Procesy te dostrzegane od kilku dekad zostały przyspieszone w trakcie pandemii. Zmianą jakościową jest otwartość ekosystemu medialnego na propagandę i manipulację. Zalegitymizowany podczas pandemii brak spójności w przekazach nadawców publicznych sprzyjał wywołaniu i podtrzymaniu zjawiska infodemii, którego konsekwencją jest otwarcie systemu społecznego i przerwanie ciągłości kulturowej. Brak zaufania do komunikatów nadawanych z wielu źródeł istotnie ogranicza możliwości adaptacji wobec dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości.

Bibliografia

- Bartłomiej Ł., *Rola big data w kampaniach wyborczych*, „Media, Kultura, Komunikacja Społeczna” 2019, nr 15(2), s. 41–52.
- Chomsky N., Herman E. S., *Manufacturing consent. The political Economy of the Mass Media*, Wyd. PWN Warszawa 2020.
- Domaradzki J., *Społeczne konsekwencje genetyki. Reprezentacje biotechnologii w polskim czasopiśmiennictwie opiniotwórczym*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2017.
- Dobek-Ostrowska B., R. Wiszniowski, *Teoria komunikowania publicznego i politycznego*, Wyd. ASTRUM, Wrocław 2001.
- Habermas J., *Obywatelstwo a tożsamość narodowa. Rozważania nad przyszłością Europy*, Wyd. IFiS PAN Warszawa 1993, przeł. B. Markiewicz.

- Konecki K., *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*, Wyd. PWN Warszawa 2011.
- Krzysztofek K., *Zmiana permanentna? Refleksje o zmianie społecznej w epoce technologii cyfrowych*, „Studia Socjologiczne” 4/2012 (207), s. 7-40.
- Rembierz M., *Revaluations of the times of pandemics. On the interference of the pandemic in the world of human values*, „Transformacje/Transformations” 3 (110) 2021.
- Staniszki J., *Antropologia władzy. Między traktatem lizbońskim a kryzysem*, Wydawnictwo Prószyński Media, Warszawa 2009.
- Sztompka P., *O pojęciu kultury raz jeszcze*, „Studia Socjologiczne”, 1/2019 (232), s. 7-23.
- Kołakowski L., *Pochwała niekonsekwencji t. 2.*, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1989
- Świątkiewicz W., *Legitymizacja. Zagadnienia podstawowe*, [w:] *Społeczny świat i jego legitymizacje*, Uniwersytet Śląski, Katowice 1993.
- Śledziwska K., Włoch R., *Gospodarka cyfrowa. Jak nowe technologie zmieniają świat*, Wyd. UW, wyd. 1. Warszawa 2020.
- Wróblewska-Jachna J., *Obraz pandemii COVID-19 w zapisach podmiotowej świadomości*, Nomos, Kraków 2021.
- Zuboff S., *Wiek kapitalizmu inwigilacji. Walka o przyszłość ludzkości na nowej granicy*, tł. Alicja Unterschuetz, Wyd. 1. Zyski S-ka Poznań 2022.

Źródła internetowe

- Marsili M., *COVID-19 Infodemic: fake news, real censorship Information and freedom of expression in time of Coronavirus*, *Europea 10*, Aracne, Roma, Italy, pp 147-170, *COVID-19 Infodemic: Fake News, Real Censorship. Information and Freedom of Expression in Time of Coronavirus* | Zenodo (pobrano 05.09.2021 r.).
- Rożyński P., K. Rybiński, *Demokracja zanika i zastępuje ją algokracja*, Rzeczpospolita.pl, 19 stycznia 2020, <https://cyfrowa.rp.pl/opinie/43383-krzysztof-rybinski-demokracja-zanika-i-zastepuje-ja-algokracja> (pobrano 20.11.2020 r.).
- Stolik wolności, bierzemy sprawy w swoje ręce - Nie ma się czego bać!* (stolikwolnosc.pl) (dostęp 10.09.2021 r.).

Pandemic and Infodemia. Reflections on the Quality of the Media Ecosystems During the COVID-19

Summary

The pandemic of COVID-19 is contributing to multifaceted changes in social systems around the world. It strengthens the previous processes related to digital transformation, and also initiates a number of new ones. The dynamics of life virtualization during pandemic introduces profound changes in communication ecosystems, emphasizes growing social inequalities and the related development processes of “cognitive minorities”, and deepens the processes of medicalization. The lack of consistency in communication systems has caused the infodemic phenomenon. The purpose of the article is to identify changes taking place in communication ecosystems and to make a preliminary analysis of their social consequences. The author used the results of in-depth interviews carried out during pandemic.

Keywords: pandemic, infodemic, public communication ecosystem